

Adatok a szádvári vár kora újkori kályhacsempe leleteihez

Habán

2023. 01.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
Szádvár elhelyezkedése/bemutatása.....	3
A vár történetének rövid összefoglalása.....	4
A vár kutatástörténete.....	6
A lelőhely területén végzett régészeti munkák	8
A vizsgált kályhacsempe anyag előkerülési körülményeinek ismertetése	8
A kályhásság megjelenése a Magyar Királyságban	10
A kályhacsempe kutatástörténete	10
A kályhacsempe típusok, stílusok és technikák változásai a 14–17. században	12
A leletanyag leírása	13
1. típus: Oromcsempe.....	13
2. típus: Párkányelem	14
3. típus: Terülőmustrás kályhacsempe	14
4. típus: Lábazati elem	15
Az oromcsempékről általánosságban	15
A szádvári oromcsempe típus párhuzamai, keltezése	16
A párkányelemekről általánosságban és a szádvári típus párhuzamai, keltezése	17
A terülőmustrás kályhacsempék általános jellemzői, párhuzamai és keltezése	20
A lábazati elem párhuzamai, keltezése.....	22
A habánok megjelenése a királyi Magyarország területén.....	23
A habán kályhásság	24
Műhelykérdés	26
Feltételezett műhelyek.....	26
Csejte.....	26
Sárospatak	27

Alvinc	27
Helybéli műhely?	28
Kályharekonstrukció	28
Összegzés	29
Bibliográfia.....	30
Webirodalom	36

Bevezetés

Dolgozatom témája a szádvári belső vár pincéjében feltárt kályhacsempe anyag feldolgozása. A leletanyag 2016–2021 között látott napvilágot a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársainak és a Szádvárért Baráti Kör kitartó munkájának köszönhetően. A tervásatás első két évében Horváth Antónia és Gál Viktor irányította a folyamatokat, majd a további idények alatt utóbbi vette át a vezetést. A vár területén előkerült leletanyagnak csak kis részével foglalkoztam. A vizsgált kályhacsempe darabok a 6. számú helyiség kutatása során kerültek elő, melyeket négy különböző típusba tudtam sorolni. Fontos kiemelni, hogy az objektum teljes feltárása eddig még nem történt meg. A leleteket magam rajzoltam, fotóztam, illetve digitalizálva táblákba rendeztem. A tárgyak párhuzamait irodalmi adatokból gyűjtöttem. A típusok keletkezésében a közeli és a távoli analógiák mellett a régeltani adatok nyújtottak segítséget.

A dolgozatomban Szádvár történetét röviden mutatom be, majd a lelőhely területén végzett régészeti munkákat, illetve az anyag lelőköörülményeit ismertetem. Ezután a kályhásság hazai megjelenéséről, a kályhacsempe kutatástörténetéről, majd a 14–17. században megtalálható csempetípusok formai és stílusbeli sajátosságairól és fejlődéseiről írok. Ezt követően a dolgozat fő tárgyáról, a négy különböző típusú csempéről értekezem az analógiák, valamint a keletzésük meghatározása kíséretében. A feltárt anyaghoz egy népcsoportot is tudtam kapcsolni, aminek a tagjait kiváló mesteremberek alkották, majd hozzájuk köthetően a műhelykérdéssel is foglalkozom. Végül megpróbáltam egy kályhán rekonstruálni az ismertett anyagot.

Szádvár elhelyezkedése/bemutatása

Szádvár ÉK-Magyarországon, a mai szlovák határ mellett Szögligettől pár km távolságra helyezkedik el a Bódvaszilasi-medencében.¹ A 13. század második felében az egykori Torna vármegye területén épült fel² a kb. 200x70 méter nagyságú, kelet–nyugat irányú, szabálytalan alaprajzú vár, egy 460 méter magas meredek sziklahegyen (1. kép).³

Szádvár néhány megszállását, illetve ostromát tekintve elmondható róla, hogy nem rendelkezett kiemelkedő jelentőséggel hazánk egész történelmét nézve. A közel 500 éves

¹ DÉNES 1983, 5; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009, 118–119.

² DÉTSHY 1969, 143. A 13. század második felében több jelentős vár is felépült Szádvár közelében, mint például Szendrő, Torna és Krasznahorka várai, amelyekkel a következő évtizedekben/évszázadokban sokszor kapcsolatba is került.

³ DÉNES 1983, 5; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009, 118–119.

fennállása alatt több Árpád-házi, majd Anjou-kori királyunknak, később befolyásos családoknak adott szálláshelyet. Az 1686-os lerombolása után a feltörő növényzet elrejtette a romokat egészen 1960-ig, amikor is az erdészet kiirtotta a bozótot, majd ezután ismét láthatóvá váltak a falak maradványai.⁴

A vár történetének rövid összefoglalása

Szádvár várát IV. Béla parancsára a nagy várépítési korszak idején építették, valószínűleg az 1250-es években.⁵ A vár a középkori Torna vármegye területén épült, amelynek a 10 km-re található görgői udvarház volt a központja. Szádvár fő szerepe a felső Bódva-völgy, a Torna-patak, majd a Sajó völgyébe és a bányavidékre vezető út ellenőrzésében rejlett,⁶ illetve az uradalom népének a védelme és a kormányzása tartozott a feladatai közé.⁷

A kövár első ismert említése 1268-ból⁸ származik. IV. Béla (1235–1270) és fia ifjabb István király közötti viszály idején Tekus sárosi ispán testvére, Bács az ifjabb király *Zard*⁹ (Szád) nevű várát átadta az ellenfelének. 1273 körül IV. László király (1272–1290) Tekus ispánnak adományozta Szádvárt a tornai uradalommal együtt, a Nógrád megyei Jenő váráért cserébe.¹⁰ A 13–14. század fordulóján Aba Amádé kezében lehetett a vár.¹¹ 1330-as években a Drugeth család birtoka,¹² feltehetően Drugeth Vilmos 1342-ben bekövetkezett haláláig.¹³ A 14. század végéig királyi vár¹⁴ volt. Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) 1406-ban a Tekustól leszármazott családok tiltakozása ellenére is a Bebekeknek¹⁵ adományozta.¹⁶ A 15.

⁴ DÉTSHY 1969, 143.

⁵ Fügedi Erik 1241 és 1264 közé helyezi a vár építésének idejét (FÜGEDI 1977, 193).

⁶ DÉTSHY 2004, 6.

⁷ DÉNES 1983, 42.

⁸ V. István király (1270–1272) 1268-as oklevele egy 1264-ben történt eseményre utal vissza (NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2009, 119). Az oklevélben álló szöveg a következő: „*Bach, fratri Tecus [...] pro infidelitate sua, qui nostris adversariis castrum nostrum Zard tradidit*” (SZENTPÉTERY 1961, 36).

⁹ Szádvárnak a középkorban több alakja is volt: *Castrum Zard*, *Zaard*, *Zaarth*, *Zardwar*. A nevet Árpád vezér, *Zuard* névvel hozták összefüggésbe. De ennél sokkal valószínűbb, hogy a régi magyar „szár” (jelentése: kopasz, fehér) egy alakja lehet [DÉTSHY 1969, 168; CSÁNKI 1890, 236].

¹⁰ Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény 70760; MÁLYUSZ 1956, 588–589.

¹¹ BENDA 1981, 192; DÉNES 1983, 63–64. Aba Amádé uralma alatt nyolc vármegyét birtokolt: Abaújvár, Torna, Zemplén, Szepes, Sáros, Ung, Bereg és Szabolcs megyéket. Sajnos arról nem rendelkezünk pontos adattal, hogy mikor juthatott a Torna megye feletti hatalmat jelentő Szádvár birtokába.

¹² FEJÉR 1832, 309; DÉTSHY 1969, 144, 168.

¹³ BENDA 1981, 207.

¹⁴ CSÁNKI 1890, 236; SZIKLAY-BOROVSKY 1896. Drugeth Vilmos 1336-os oklevelében *Zardot* királyi várnak nevezi (FEJÉR 1832, 209; DÉTSHY 2004, 6).

¹⁵ A Bebekek számos szomszédos község és vár birtokosai már a 13. században. A 14. században a család Zsigmond király hívei, akiknek a tagjai a legnagyobb méltóságokat viselték (SZIKLAY-BOROVSKY 1896, 520; DÉTSHY 2004, 6–7).

¹⁶ Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény 70760; MÁLYUSZ 1956, 588–589. 1406. június 5-én keletkezett az oklevél.

század első felében többen is osztoztak az uradalmon.¹⁷ 1451–1454 között huszita megszállás alatt volt Szádvár. 1470 körül, miután Szapolyai Imre¹⁸ nádor feleségül vette Bebek Orsolyát, Szádvár a Szapolyai család birtoka lett. Szapolyai János 1526-ban Werbőczy István kancellárjának adta.¹⁹ Azonban nem sokáig volt az ő kezében, ugyanis Trinnay Lengyel Gergely várnagya árulása miatt, a következő évben Bebek Ferenc tulajdonába került az erősség.²⁰ A 16. század közepén²¹ még továbbra is Bebek Ferenc és fia, György birtokolta Szádvárt. Bebek Ferenc Ferdinánd király (1526–1564) híveként elfoglalta Szendrő, Torna, Krasznahorka várait, később több falut is a szádvári váruradalomhoz csatolt.²² 1558-ban miután Bebek Ferencet meggyilkolták Szádvár egyedüli ura Bebek György lett.²³

Bebek György 1565-ben alkudozásokba kezdett Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitánnyal, hogy adják vissza neki Szendrőt, amit rabsága ideje²⁴ alatt foglaltak el tőle. Ehelyett Schwendi Szádvár elfoglalására rendezkedett be. 1567. január 6-án Forgách Simon magyar és Rüber János német csapataival együtt bekerítette a várat.²⁵ Patócsy Zsófia, Bebek György felesége kitartóan védte a várat az ellenséges erőkkel szemben, mígnem az összecsapás 1567. január 14-én szabad elvonulás fejében feladással végződött.²⁶

1567-ben Szádvár a királyi kamara birtoka lett a tartozékaival²⁷ és a szomszédos falvaival együtt.²⁸ 1616-ig a kamara több idegen és magyar főúrnak adta zálogba a várat,²⁹ mígnem Pethe György gömöri főispán tulajdona lett, majd 1630 után özvegye, Balassa Zsuzsanna és gyermekei örökölték meg. Pethe György, majd özvegye számos építkezést és

¹⁷ Pelsőci Bebek Imre vajda fia, László és Detre nádor fia, Miklós. Az adományozás dátumáról nincsenek pontos adataink, annyi bizonyos, hogy 1406 után történt, talán 1409-ben, amikor Zsigmond király Besenyő Pálnak adta Torna várát. Őket László fia, Imre erdélyi vajda és Pelsőci István követte, később özvegyeik, valamint István gyermekei örökölték (Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény 43291; 16451; 15363; DÉTSZY 2004, 6–7; 37).

¹⁸ 1470-től Szádvár mellett Szendrő, Torna és Krasznahorka ura volt (HORVÁTH 1861, 167; DÉTSZY 1969, 144).

¹⁹ János király adománylevele, Tarnow, 1528. jún. 29. Országos Levéltár Csal. lvt. Perényi cs. lvt. fasc. 1. fol. 537; DÉTSZY 2004, 7.

²⁰ Kassa város levéltárából 1198. számon közli: KEMÉNY 1901, 450; DÉTSZY 2004, 7.

²¹ A 16. században Szádvár birtokai közé sorolható többek között Szögliget, Szőlősdó, Bódvaszilás, Hídvégárdó, Vendégi, Szentandráskovácsi, Almás és Körtvélyes is (Országos Levéltár Kam. lvt. U. et. C. 65/84/2–3; DÉTSZY 1969, 144).

²² Országos Levéltár Kam. lvt. U. et. C. 65/84/2–3; DÉTSZY 2004, 7–8.

²³ Országos Levéltár Kam. lvt. U. et. C. 65/84/2–3; DÉTSZY 2004, 8.

²⁴ 1562-ben a füleki törökök Konstantinápolyba hurcolták, ahonnan három évvel később szabadult meg, majd tért vissza Szádvárra (Országos Levéltár Lymbus I. s. fasc. 2. fol. 167; DÉTSZY 2004, 8–9).

²⁵ JURKOVICH 1903, 301–320; DÉTSZY 2004, 9.

²⁶ MAJER 1866, 353–356; DÉTSZY 2004, 10–12; SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 521–522.

²⁷ Szilas, Szögliget, Derenk, Hídvégárdó és Szentandrás tartozik bele (DÉNES 1983, 98).

²⁸ SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 521–522; DÉNES 1983, 98.

²⁹ Minutae (Exp. Cam.) 1463. rsz. fol. 247; DÉTSZY 2004, 13.

helyreállító munkafolyamatot végeztetett Szádváron, amelyről Johannes Landi építész jelentéseiből olvashatunk.³⁰

1674-ben Esterházy Pál³¹ vásárolta meg az uradalmat. 1682-ben a kurucok elfoglalták és a Thököly Imre által kinevezett tisztviselők gondoskodtak Szádvár irányításáról.³² 1683 őszén Sobieski János lengyel király (1674–1696) 120 000 fős seregével Bécsben sikeresen visszaverte a török csapatokat, majd haza indult Lengyelországba. Mivel Sobieski az ellenségének tekintette Thökölyt, ezért Szádvár közelében táborozott le, majd hamarosan a várban székelő kurucokkal keveredett tűzharcba. A lengyelek nem voltak képesek megbirkózni a kis létszámú kuruc védővel, így kénytelenek voltak elvonulni a vár alól.³³ Thököly kurucai után, 1686-ban újra a császári katonaság tartózkodott a várban. 1686. április 26-án magyar követek Bécsből jelentették a következőt: „*tegnap a titoktanácsban elvégeztetett... Eperjest, Regéczet, Bodokót, Szádvárat elrontják*”.³⁴ Az 1700-as évek elején készült összeírások is megerősítik, hogy hamarosan lerombolták a várat és már csak romok maradtak hátra.³⁵ 1710-ben egy pestisjárvány söpört végig az országon, ami a Szádvár közelében lévő Derenk falut is súlyosan érintette, így ezek után a megsemmisített vár környezete is elnéptelenedett.³⁶

A vár kutatástörténete

Csánki Dezső történész a 15. századi Magyarországra vonatkozó okleveles információkat felhasználva egy rövid történeti áttekintést adott Szádvárról az 1890-ben megjelent tanulmányában.³⁷ Sziklay János és Borovszky Samu történész a 19. század végén az egyik legrészletesebb összefoglalót publikálták az egykori Abaúj és Torna vármegyékre vonatkozóan, amelyben több oldalon is beszámoltak a szádvári eseményekről.³⁸ Gerő László építéstörténész a magyarországi várak kutatásai során az 1955. évben megjelent monográfiájában Szádvár várát is röviden taglalta a következőképpen: „*Szádvár (Szögliget község határában, Borsod-Abaúj-Zemplén m.). Szabálytalan alaprajzú, belsejtornyos hegyvár a XV. századból, melynek néhány*

³⁰ Országos Levéltár Eszterházy cs. hg. ág. lvt. Rep. 24. fasc. A. 173. cs. No. 2, 3, 4, 7, 9; 17. NB; Országos Levéltár Csáky cs. lvt. kassai lvt. fasc. 480. fol. 51–60, uo. fasc. 481. fol. 6–12; Országos Levéltár NRA fasc. 667/24. fol. 19–21; DÉTSZY 2004, 17–21.

³¹ Már 17 éves korában Sopron vármegye főispánja, később királyi főudvarmester, bányavidéki főkapitány és az ország nádora lett. A várra és uradalmára anyja, Dersffy Orsolya révén már korábban is igényt tartott (KENYERES 1967, 450; DÉNES 1983, 104).

³² Országos Levéltár Eszterházy cs. hg. ág. lvt. Rep. 24. 173. cs. No. 29., 29. et NB és 30; DÉTSZY 2004, 23.

³³ BÉL 1753, 90–93; DÉNES 1983, 105–106; DÉTSZY 2004, 22.

³⁴ SZILÁGYI 1870, 85; DÉTSZY 2004, 23.

³⁵ Országos Levéltár Eszterházy cs. hg. ág. lvt. Rep. 24. fasc. M. No. 476; DÉTSZY 2004, 23.

³⁶ BÉL 1753, 84; DÉNES 1978, 472; DÉNES 1983, 108.

³⁷ CSÁNKI 1890, 236.

³⁸ SZIKLAY–BOROVSKY 1896, 308; 360; 521–522.

fala még áll. 1533-ban I. Ferdinánd Wyngarthi Horváth Gáspár kamaramesternek adományozza.”³⁹ Genthon István művészettörténész az 1961. évi kötetében így értekezett a várról: „Szádvár romjai, kőből, csekély alapfalmaradványok, XV. század. A volt Derenk község mellett.”⁴⁰ Az eddigiek alapján jól látható, hogy az erősséget kizárólag történeti szempontból vizsgálták.

1960-ban az erdészek kiirtották a bozótot és újra láthatóvá váltak a falak, amelynek köszönhetően a kutatók művészettörténeti szempontból elkezdtek a romok iránt érdeklődni. 1961-ben Schönerné Pusztai Ilona építészmérnök mérte fel a falak állapotát. A következő évben Détsky Mihály művészettörténész Joó Tibor építésszel közösen alaposabban megvizsgálták a maradványokat.⁴¹ Utóbbi a *Borsodi Szemle* 1964. évi 1. számában publikálta „Az alig ismert Szádvárról” című fényképekkel illusztrált cikkét.⁴²

A vár első tudományos vizsgálatára Détsky Mihály vállalkozott. 1969-ben jelentette meg a *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* című folyóiratban okleveles forrásokra és levéltári adatokra támaszkodva a részletes beszámolóját.⁴³ Szintén az ez évi kiadványban található meg Paládi-Kovács Attila néprajzkutató cikke, amely a község lakói által mesélt mondákon, valamint hiedelmeken alapult.⁴⁴

Az 1970-es években a megye többi várában indultak meg műemlékvédelmi munkák, így a szakemberek a figyelmüket teljes mértékben átirányították azokra. Ezek miatt történhetett meg az, hogy Szádvár kutatása egy időre ismét háttérbe szorult.⁴⁵ A vár történeti adatait még Fügedi Erik történész⁴⁶ és Dénes György történész, geográfus munkáiból is ismerjük.⁴⁷ Détsky 1969-es cikkét javított és bővített változatban 2004-ben adták közre.⁴⁸

2006 őszén nagy lendületet kapott a vár kutatása a Szádvárért Baráti Kör megalakulása miatt. Az egyesületet alkotó önkéntesek azóta is hatalmas részt vállalnak a vár megmentésében.⁴⁹ Nováki Gyula, Sárközy Sebestyén és Feld István Borsod-Abaúj-Zemplén megye vártopográfiai munkájukban a történeti tényeket alapul véve, valamint a helyszínen végzett adatgyűjtésüket felhasználva értekeztek Szádvárról.⁵⁰

³⁹ GERŐ 1955, 194.

⁴⁰ GENTHON 1961, 284.

⁴¹ <https://www.szadvar.hu/> (a megtekintés ideje: 2022. 04. 06.)

⁴² JOÓ 1964, 33–44.

⁴³ DÉTSKY 1969, 143–186.

⁴⁴ PALÁDI-KOVÁCS 1969, 51–55.

⁴⁵ <https://www.szadvar.hu/> (a megtekintés ideje: 2022. 03. 25.)

⁴⁶ FÜGEDI 1977, 193.

⁴⁷ DÉNES 1983, 41–49; 62–109.

⁴⁸ DÉTSKY 2004.

⁴⁹ <https://www.szadvar.hu/> (a megtekintés ideje: 2022. 04. 06.)

⁵⁰ NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2009, 118–120.

A lelőhely területén végzett régészeti munkák

Szádvár területén az első romkonzerválási munkák 2008–2010 között valósultak meg,⁵¹ a Szádvárért Baráti Kör önkénteseinek kezdeményezésére, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-magyarországi Irodája, valamint a Herman Ottó Múzeum Régészeti Osztálya munkatársainak a felügyelete mellett.⁵² Az első régészeti feltárássra 2010-ben került sor a keleti, külső vár területén.⁵³ 2010 után egészen 2018-ig minden évben lehetőség volt régészeti munkák végzésére, melyeket Gál Viktor régész koordinált.⁵⁴ Ezt követően az újabb kutatások 2020-tól indultak meg ismét Szádváron. A vár megmentéséért a Szádvárért Baráti Kör lelkiismeretesen szerepet vállalt, önkénteseket biztosított, illetve anyagi támogatást is nyújtott a különböző régészeti kutatásokhoz.⁵⁵

A vizsgált kályhacsempe anyag előkerülési körülményeinek ismertetése

A dolgozatom témáját képező kályhacsempe anyag első darabjai 2016. augusztus 01–05. közötti tervásatás negyedik napján, a belső vár északnyugati felében folytatott munkálatok során láttak napvilágot. Az inventáriumokból⁵⁶ ismert pincehelyiség keleti részében bukkantak rá a tárgyakra. Ebben a feltételezhetően kétosztatú, földbe mélyített objektumban, melyet 6. helyiségnek neveztek el, jelölték ki a 40. munkaterületet (2–3. kép). A közel 5x4 m-es nagyságú felületen a földbe mélyedő falak belső síkját és azok falkoronáit bontották ki. Az objektum belsejét kitöltő köves omladék (s202) eltávolítása után, 140 cm-es mélységben 17. századi kályhacsempe töredékek jelentkeztek. A tervásatás utolsó napján a 40. szelvény északkeleti sarkában 60x70 cm-es területen vörös, porhanyós, égett rétegben, 50–60 cm-rel az omladék szintje alatt (s218) további kályhacsempe leletek kerültek elő ép, illetve töredékes formában (4. kép). A múzeum munkatársai egy közelben állhatott kályha maradványait feltételezték a megtalált anyagban. A szelvényben zajló munkafolyamatok kiterjesztését egy oda nőtt fa gyökérzete megghiúsította.⁵⁷

⁵¹ GÁL-MLAKÁR 2011, 74.

⁵² <https://www.szadvar.hu/> (a megtekintés ideje: 2022. 03. 01.)

⁵³ GÁL-MLAKÁR 2011, 74.

⁵⁴ GÁL-MLAKÁR–SÁRKÖZY–SZÖRÉNYI 2010, 64–75; GÁL-MLAKÁR 2011, 72–78; GÁL-MLAKÁR 2012, 80–87; GÁL-MLAKÁR 2013, 132–135; GÁL 2014, 110–114; GÁL 2015, 119–122; Gál 2016, 139–146; GÁL 2017, 123–130; GÁL 2018, 141–148; GÁL 2019, 189–212.

⁵⁵ <https://www.szadvar.hu/> (a megtekintés ideje: 2022. 03. 01.)

⁵⁶ „A felső várban ezeket építették: (...) Továbbá épült egy kis pince teljesen újonnan korcsmáltatáshoz (borkiméréshez).” Landi a kamarához, 1633. aug. 7. Országos Levéltár NRA fasc. 667/24. fol. 19–21; DÉTSZY 2004, 20.

⁵⁷ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 5525/2017 295. doboz; GÁL 2017, 123–130.

2017. július 31. és augusztus 04. között folytatódott a korábbi évben megkezdett tervásatás Szádváron. A 6. helyiség feltárását akadályozó gyökérzet eltávolítása után, az előző évben feltárt kályhacsempe omladék szintjét (s215=s220) is sikerült elérniük, ezáltal tovább haladt a kályhacsempe leletanyag kutatása, dokumentálása, valamint a felszedése. A leletanyag a gyökeres, humuszos, köves omladék (s202) alatt, egy 20–30 cm vastag vörös, égett, porhanyós, meszes, agyagos, laza rétegben feküdt (5. kép). A nagy mennyiségben előkerült töredékek típusai teljes mértékben megegyeznek a 2016-ben talált darabokkal. A 2017-es részleges feltárások után a kutatók arra a megállapításra jutottak, hogy a pincében állt és ugyanitt összeomlott cserépkályha maradványait tárták fel. Az elért mélységben azonban sem a kályha alapozása, sem a pince járószintje nem mutatkozott.⁵⁸

2020. augusztus 03–07. között ismét sor került a korábbi években megkezdett területek ugyancsak kis léptékűnek számító kutatására. Ebben a szezonban az egyik fő célkitűzés a 2016–2017-ben nyitott 40. szelvénynek a további megismerése volt. A kijelölt 100x400 cm kiterjedésű kutatási területen 80 cm-es mélyülés után, a földes, gyökeres, nagyköves omladékrétegben a korábbi években megismert kályhacsempe típus újabb töredékei kerültek a felszínre, 17. századi kerámia, valamint állatcsont kíséretében. A nagyköves, földes, gyökeres omladékréteg alatt egy új réteg jelent meg. A 20–30 cm vastag, fehér, mészhabarccsal kevert, köves, porózus jellegű omladékrétegben a leletanyag intenzitása megnövekedett. Az utóbbi alatt a pince utolsó, 17. századi járószintjét megtalálták. A járószintet az eredeti terepszint alatt 110 cm-es mélységben azonosították, alatta egy kemény, sötétbarna réteg (s410) bukkant elő. A pince padlószintjének megtisztítása után sem jelentkeztek cserépkályha alapozására utaló nyomok, így a 2020-as ásatási idény végén arra a megállapításra jutottak, hogy az eddig ismert leletanyag egy szétbontott kályha elemei lehetnek, amelyeket az épület padlásán tárolhattak.⁵⁹

A 2021. augusztus 02–09. között zajló ásatáson a pincehelyiség s410-es számú 6–8 cm vastag rétegeből 17. századi mázas kerámia, zöld mázas kályhacsempe töredékek, üvegkorsó töredékek és állatcsont került elő. A pince járószintje alatt középkori és Árpád-kori leletek, valamint őskori kerámia fordultak elő. További kályhacsempe töredék nem mutatkozott.⁶⁰

⁵⁸ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 6192/2018 318. doboz; GÁL 2018, 141–148.

⁵⁹ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár 7389/2021 405. doboz; GÁL 2021, 133–149.

⁶⁰ Herman Ottó Múzeum Régészeti Adattár előzetes rövid jelentése, kézirat.

A kályhásság megjelenése a Magyar Királyságban

A középkori lakáskultúra egyik legfontosabb találmányának tekinthető a kályha.⁶¹ A 12–13. században Svájcban kályhaszemeket építettek a kemence falába, ezáltal megnövelték a kályha fűtőfelületét és a hőleadó képességét. Ez az egyszerű fűtőberendezés hamar elterjedt az Alpoktól északra és keletre fekvő hűvösebb vidékeken: Németországban, Csehországban, Lengyelországban, a Balti államokban, valamint Magyarországon is.⁶²

A Magyar Királyságban való elterjedésében a királyi udvar játszott kiemelkedő szerepet. Az első hazai leletünket Károly Róbert király (1301/1310–1342) visegrádi házából ismerjük. A 14. századra keltezhető szürke, pohár alakú kályhaszem töredékek kályha használatára utaltak. I. (Nagy) Lajos (1342–1382) korában a csempés kályhák gyorsan elterjedtek. 1370-es években a visegrádi, a budai és a diósgyőri rezidenciájában álltak az első csempével kirakott kályhák. Ez a fajta fűtőberendezés sokkal díszesebbnek számított, ugyanakkor a szemeskályhákhoz hasonlóan olcsón és könnyen elő lehetett ezt is állítani. A praktikusság mellett reprezentációs szerepet töltöttek be. A színes ólommázzal bevont csempéket bibliai történetekkel, az udvari élet jeleneteivel és állatalakkal díszítették.⁶³

A cserépkályha egyenletes meleget tudott biztosítani a belső térben úgy, hogy az végig füstmentes maradt. A kályha tüzelőnyílása ugyanis egy másik helyiségbe nyílt. Csupán egy hátránya volt az ilyen típusú kályhának, hogy nem adott fényt, így a szoba megvilágítását más módon kellett megoldani: lámpásokkal, mécsesekkel vagy gyertyákkal világították be a teret.⁶⁴ A cserépkályha előzményének a római padlófűtési rendszert lehet tekinteni, ugyanis a *hypocaustumot* a cserépkályhához hasonlóan nem belülről, hanem kívülről fűtötték, ezáltal biztosították a terület füstmentességét.⁶⁵

A kályhacsempe kutatástörténete

A hazai kutatás első alakja Divald Kornél, aki az 1894–1908 között Besztercebányán előkerült kályhacsempéket értékelte.⁶⁶ Az 1930-as években végzett alföldi falufeltárásokat összesítő munkájában számos példányt mutatott be Szabó Kálmán.⁶⁷ A két világháború között zajló egri vár feltárása során több kályhacsempe lelet került elő, amelyet Kádár Zoltán és Voit Pál

⁶¹ VÉGH 2018, 13.

⁶² ROTH HEEGE 2012; KOCSIS 2018, 25; FELD 2002, 33.

⁶³ FELD 2002, 34; KOCSIS 2018, 25; KOCSIS 2010, 363.

⁶⁴ KOCSIS 2018, 25.

⁶⁵ SABIÁN 2008, 13.

⁶⁶ DIVALD 1908, 219–222; DIVALD 1909, 17–18; DIVALD 1917, 18–22; FELD 2018, 15.

⁶⁷ SZABÓ 1938, 88–100, FELD 2018, 15.

ismertetett a nagyközönséggel.⁶⁸ Holl Imre a középkori kályhacsempe kutatás legkiemelkedőbb alakja, aki élete során közel 30 cikket publikált a témában.⁶⁹ Holl elsősorban a kályhaszemek és kályhacsempék tipologizálásával, valamint kormeghatározásával foglalkozott.⁷⁰

ÉK-Magyarország kályhacsempéiről szóló első összefoglalót 1992-ben Gyuricza Anna adta közre. A tanulmányában a füzéri, a szerencsi, a sárospataki vár, a kékedí és a pácini kastély 15–17. századi kályhacsempe anyagát dolgozta fel.⁷¹ Ezt a munkát Simon Zoltán 2000-ben megjelent, a füzéri várról szóló kötete bővítette ki.⁷² *Gerencserek, kályhások, tűzvigázók* címmel 2002-ben jelent meg Holl Imre,⁷³ Feld István,⁷⁴ Fodor László⁷⁵ és Sabján Tibor⁷⁶ cikkét magába foglaló publikáció, amelyben Feld az ország északkeleti régiójával kapcsolatban további adatokat közölt. Sabján Tibor a népi cserépkályhák kitűnő ismerője volt. A tudását a régészeti ásatásokon feltárt kályhaomladékok elemzésére és a rekonstrukció készítésére használta fel.⁷⁷ Tomka Gábor több ízben publikálta az ónodi vár feltárásából származó, 16. századra keltezett különböző csoportokba besorolt kályhacsempéket.⁷⁸ Tomka nevéhez köthető még a szendrői vár ásatása során feltárt kályhacsempe anyag egy részének eddigi publikálása is.⁷⁹ Boldizsár Tibor, Kocsis Edit és Sabján Tibor dolgozta fel a diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempe leleteit.⁸⁰ 2018-ban jelent meg egy átfogó kiállítási katalógus a középkori Magyarország területéről ismert 14–16. századra datált tárgyakkal. Ebben a kiadványban több kutató mutatja be a kályhásság körét a megjelenésétől kezdve, a kályhatest felépítésén át, a csempéken ábrázolt motívumcsoportokon keresztül színes illusztrációk segítségével.⁸¹ Anderko Anna a mesterszakos szakdolgozatában a nódrág-gömöri régió kályhásságát vizsgálta Fülek, Szécsény és Rimaszombat lelőhelyek anyaga alapján.⁸²

⁶⁸ KÁDÁR 1949; KÁDÁR 1952; VOIT 1954; FELD 2018, 15.

⁶⁹ A teljesség igénye nélkül: HOLL 1958, 211–300; HOLL 1980, 30–43; HOLL 1983, 201–230; HOLL 2002, 7–30.

⁷⁰ VÉGH 2018, 13; FELD 2018, 15.

⁷¹ GYURICZA 1992.

⁷² SIMON 2000.

⁷³ HOLL 2002, 7–30.

⁷⁴ FELD 2002, 31–49.

⁷⁵ FODOR 2002, 51–56.

⁷⁶ SABJÁN 2002, 57–72.

⁷⁷ SABJÁN 2008; VÉGH 2018, 13.

⁷⁸ TOMKA 2007, 241–266; TOMKA 2009, 359–383; TOMKA 2011a, 215–234.

⁷⁹ TOMKA 2011b, 585–597.

⁸⁰ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010.

⁸¹ KISS–SPEKNER–VÉGH 2018.

⁸² ANDERKO 2021.

A kályhacsempe típusok, stílusok és technikák változásai a 14–17. században

A 14–15. századra kialakult egy egységes kép a kályhacsempék készítése és a cserépkályha építési módjáról. A csempék negatívba préselt előlappal készültek, amelyeket különböző motívumokkal díszítettek. Népszerűnek számítottak a figurális jelenetek mellett a címerábrázolások. Az épületeken és bútorokon megjelenő motívumok voltak még igazán kedveltek áttört előlappal, így ezeket a darabokat a fény-árny játék még látványosabbá tette. A kályhák felépítésében próbálták a korabeli gótikus épületeket utánozni. A kályhacsempéket gyakran ólommázzal látták el: a zöld, a sárga és a barna színek voltak a legkedveltebbek.⁸³

A 15. század második felében jelent meg hazánkban az ún. „lovagalakos” kályha. A gótikus fűtőberendezések egyik legszebb típusának számított, viszont sokszor gyengébb kivitelű változataival is találkozunk, amelyek az egész országban elterjedtek. A fűtőtestet lovagi tornát vívó páncélos lovagok, címertartó angyalok, késő gótikus építészeti motívumok és kis szent figurák díszítették.⁸⁴ Az ólom- és ónmázaz csempék sokszínű variánsait ismerjük már ekkor, amely a helyi és a városi kályhászmester működését feltételezi.⁸⁵

A 16. század elejére a kályhacsempék díszítésében reneszánsz díszítőelemek jelentek meg és egy kályhára már ritkán helyeztek fel különböző mintájú csempéket. A 16. századi kályhák alsó részét jellemzően négyzet alakú, a felső részét téglalap alakú csempékkel rakták ki. Megjelentek a lábazati, a váll- és a koronázópárkányok, illetve oromzatként pártákat használtak.⁸⁶ A 16. század végére a virág- és a levéldíszítés mellett, a geometrikus motívumok váltak a hazai anyagban uralkodóvá. Budát és a tőle északra fekvő területeket Besztercebánya és környéke látta el jóminőségű fazekastermékekkel. A Magyar Királyság északkeleti felében található vármegyék: Abaúj, Borsod, Sáros, Zemplén és Szabolcs legfontosabb központja, Kassa mellett a diósgyőri, az ónodi, a füzéri és a sárospataki várban, valamint a pácini kastélyban eddig feltárt leletanyag tud számunkra egy képet adni a térség 15–17. századi kályhászmesterségéről.⁸⁷

A 16. századtól jelen volt a centrális díszítés, a csempék középpontjába stilizált levelek, virágok vagy rozetták kerültek.⁸⁸ A 16. század közepén német területekről jutott el hazánkba az olyan csempéknek a formája, amelyek szélein nem volt keret, hanem a minta a szomszédos darabokon tovább tudott ismétlődni. A terülmustra divatja a 17. században széles körben

⁸³ KOCSIS 2018, 27.

⁸⁴ HOLL 1958, 252–278; HOLL 1971, 173–192; HOLL 1998, 139–214; KOCSIS 2018, 28.

⁸⁵ FELD 2002, 34.

⁸⁶ KOCSIS 2018, 28–29.

⁸⁷ FELD 2002, 35.

⁸⁸ FELD 2002, 41.

elterjedt a habánok munkáinak köszönhetően. Az ilyen típusú kályhák mintáját a párkányok és a párták törték meg.⁸⁹ A 17. században háromféle kályha készült, az ún. „parasztkályha”, mely teljesen mázatlan kivitelű, zöld vagy ólommázás kályhák és fajanszkályhák.⁹⁰

A leletanyag leírása

A leletanyag ismertetése a korabeli kályhán elfoglalt helyük szerint történik fentről lefelé haladva. Ezt követően ugyanebben a sorrendben olvasható a különböző variációk általános jellemzése mellett a szádvari darabok párhuzamai és keltezése.

A Szádváron feltárt tárgyakat eddig makroszkópikus módszerrel vizsgáltam. Az egyes típusokon belül is jól megfigyelhetők kisebb eltérések mind az alaptest és mind a máz tekintetében. Úgy gondolom, hogy az egyes elemek különbözőségét az alapanyag összetételének a minimális eltéréseivel lehet magyarázni, továbbá a nem megfelelő, illetve a nem egyszerre történő égetéssel. A kályhát borító csempék alapszíne egységesen zöld, ugyanakkor egyes töredékeken barnászöld árnyalat is megfigyelhető, emellett a leletanyag részét alkotják gyöngyházfényű darabok is. Szerencsés eset, hogy a közelmúltban a leletek archeometriai szempontú vizsgálatára lehetőségem adódott, ezáltal minden típusból egy kiválasztott darabra agyag- és máz vizsgálat folyamatban van.

1. típus: Oromcsempe

Sárgás-vöröses anyagú, homokkal soványított, zöldmázás, mérműves előlapú oromcsempe (ltsz. 2015.7.4.6) egészben nem került elő, csupán több töredékből sikerült a hozzávetőleges alakját rekonstruálni. A téglalap alakú tárgyakon legalább két stilizált tulipánmotívum emelkedhetett ki. A háromágú tulipánon mandula alakú magok és fordított hegyes levél alakú elemek találhatók, alatta egy pöttyel, melyet duplázott félköríves levélmotívum fog közre. A díszítés alatt 1,3 cm vastagságú borda látható. A típus profilja egy „L” betűre emlékeztet. A csoportot összesen 16 db töredék alkotja. A típus magassága: 10 cm, a szélessége elméletileg 22 cm, a mélysége: 4,5 cm (1. tábla).

⁸⁹ KOCSIS 2018, 29.

⁹⁰ KATONA 2001, 111.

2. típus: Párkányelem

Rózsaszín-vörös anyagú, homokkal durván soványított, fekvő téglalap formátumú zöldmázás felső párkánycsempe (ltsz. 2015.7.4.5.) profilja felül domború, alul homorú kiképzésű. A homorú felén egymástól egyenlő távolságokra lévő, összesen 13 ballusztér oszlop helyezkedik el, melyek különböző méretű és alakú körökből épülnek fel. E mintasor felett, a csempe közepén egy vízszintes sáv található, amely elválasztja a homorú és a domború felet. A tárgy középpontján áthaladó bordát ferde vonalakkal díszítették. A csempe felső részét 7 db különböző nagyságú akuntuszlevelekből alkotott bokrokkal töltötték ki, amelyek között négyágú levélmotívumok helyezkednek el. Továbbá a felső keret alatt pontsor fut végig. Ebből a típusból 17 db jobb oldali sarkot/záródást, illetve 15 db bal oldali sarkot/záródást tudtam elkülöníteni. Ezek alapján maximum 32 db ilyen típusú elemmel számolhatunk. A típus magassága: 14,5 cm, a szélessége 22 cm, a mélysége min.: 7 cm (2. tábla 1).

3. típus: Terülõmustrás kályhacsempe

Sárgás-vöröses égetésű, homokkal erősen soványított, zöldmázás, négyzetes alakú kályhacsempe felhúzott oldallapokkal. A zöldmáza minden esetben lefolyt az oldallapokra, a belsejében használatra utaló fekete, kormos nyomok figyelhetők meg. A keret nélküli előlapot egy bordával tagolt veretmotívum díszíti. A mintakincs enyhén kidomborodik. Ebből a típusból két altípust tudtam elkülöníteni, amelyeknek a különbsége a sarkokból kiinduló tagban rejlik. Az „A” típus esetében 1 egész csempe, 3 fél csempe, valamint 71 saroktöredék képezi a leletanyagot. A „B” típusnál szintén összeilleszthető volt a töredékekből 1 egész csempe, továbbá 59 saroktöredéket számoltam. Egyéb, az előlaphoz tartozó mintás töredékek száma 192 db. A típus magassága: 21,5 cm, szélessége: 19 cm, a mélysége: 7 cm.

Az „A” típus (ltsz. 2015.7.4.3.) közepén egy ovális forma található, amelyből duplázott, leveles szár indul ki két-két kis virág végződéssel. Mindezt két oldalról egy-egy 10 szirmú margarétarozetta fogja közre. A sarkokból virágszálak indulnak ki, illetve a csempe oldalainak felezési pontján indul ki az egy bordájú mintázat, amely megtörik és az oldaláig van kivezetve, majd visszatér a középtengely vonalába (3. tábla 1).

A „B” típus (ltsz. 2015.7.4.2.) esetében az egy bordájú minta a sarkokban kezdődik, melyek a tárgy közepén közelítenek egymáshoz. A középtengelyeken az „A” változat középpontjában megfigyelt leveles-virágos minta jelenik meg, valamint a margarétarozetta szintén megtalálható (3. tábla 2). A két altípus kissé csúsztatott összeillesztésével végtelenbe szőhető minta rajzolódik ki előttünk (4. tábla).

4. típus: Lábazati elem

Sárgás-rózsaszínes anyagú, homokkal erősen soványított, téglalap formátumú, zöldmázos kályhacsempe (ltsz. 2015.7.4.4.) felül és alul is keretelt előlapú. Az alsó keret felett vékony pálcát fut végig, amelytől 1,8 cm távolságra párhuzamosan hasonló vékony pálcá található. A két borda közötti teret szorosan egymás mellett haladó ferde vonalak töltik ki. Két összeálló töredék alapján a tárgy teljes szélességét meglehetősen határozni, ezáltal bizonyítani lehet, hogy a típus középpontjában 5 ovális alakú elem helyezkedett el, amelyek 2,2 cm-el emelkednek ki a síkból. Az 3 db bimbóval ellátott ovális tagokat duplán keretelték. A díszítést a felső keret alatti borda tagolja még. A leletanyag alapján ehhez a kályhacsempe variációhoz maximum 13 db tartozhatott. A típus magassága: 13 cm, szélessége 21 cm, a mélysége: 5,5–8 cm (2. tábla 2).

Az oromcsempékről általánosságban

Az oromcsempék hazai megjelenését először a 14. század közepén használt budai és visegrádi kályhákra figyelhetjük meg. A háromszög alakú oromcsempék fő motívuma a belsejükbe rajzolt kerek, áttört mérmű, kezdetben igen egyszerű megoldással, később ezeket egyre gazdagabb részletekkel látták el.⁹¹ A 13. század második felétől a 14. század második feléig már készítették háromszögű oromcsempéket a svájci kályhás mesterek. A 14. századi Svájcban az oromcsempéken megjelent a csúcsíves ablakoknál látott áttört rács díszítés, a mérmű. A 15. századi Európában az egyenlőszárú háromszög áttört forma nagyon ritkának számított.⁹² A 16. század elején is megtalálható a háromszögforma középső körébe szerkesztett minta, viszont továbbfejlődött változata: sokszögű csillag, négy karéj, levelek vagy pedig geometrikus motívum látható. A tetejét kettős kúp vagy stilizált fej is lezárhatja.⁹³

A közép-európai késő gótikus kályhák csempéinek tetején figyelhető meg várpártázatokkal történő díszítés, a külső szélein kúszólevél vagy sematizált geometrikus minta, amit a gótikus építészetből vettek át.⁹⁴

⁹¹ HOLL 1958, 215; HOLL 2002, 11.

⁹² HOLL 2002, 15.

⁹³ HOLL 2002, 15–17; SZABÓ 1938, 420–454. kép.

⁹⁴ HOLL 2002, 20.

A szádvári oromcsempe típus párhuzamai, keltezése

A szádvárihoz hasonló oromcsempét ismerünk az egri vár leletanyagából,⁹⁵ Fülekről és Szécsényről,⁹⁶ Diósgyőr várából,⁹⁷ Füzéről,⁹⁸ valamint Sárospatakról⁹⁹ is.

Az egri példány egy zöldmázas oromtagozat, melyet virágmintával díszítettek és a 16. századra keltezték (5. tábla 1).¹⁰⁰ A diósgyőri szegmensívesen záruló, gombokkal díszített pártalapot szintén a 16. századra lehet datálni. A csempelapjának alul keskeny, hozzáragasztott hátrésze van (5. tábla 2).¹⁰¹ Füle és Szécsény lelőhelyekről azonos mintájú és formájú oromtag látott napvilágot. A fehér agyagból készült indadíszes pártacsempének kiugró, félköríves elemei vannak. A középső kiugró része egész, a két szélső pedig félbevágott tagok, melyeket geometrikus és növényi motívumokkal díszítettek. A tárgyak a 17. századból származnak (5. tábla 3).¹⁰² Füzéről több darabot is ide lehet sorolni. Egy áttört oromcsempe-töredéket,¹⁰³ mely vörös, szemcsés anyagú és zöldmázas. A máz alatt vékony engób réteg található. A datálása a 16. századra tehető (6. tábla 1).¹⁰⁴ A következő töredék téglaszínű, sötétzöldmázas példány.¹⁰⁵ Az alsó része pontsordíszes, felül áttört félkörös csigavonalas díszítés található. A kora 16–17. század (6. tábla 2).¹⁰⁶ Füzéről ismert még egy áttört oromcsempe,¹⁰⁷ amely az elsőhöz hasonlóan vörös anyagú, valamint világoszöldmázas. Ezt a 17. századra keltezték (6. tábla 3).¹⁰⁸ Sárospatakról egész leletek és töredékek kapcsolhatók párhuzamanként a felsorolásba. Élénkvörös, finom anyagú, ónmázas oromcsempe¹⁰⁹ alapja sötétkék színű, amelyen fehér-zöld-sárga színezéssel ellátott virágcsozor tölti ki a képmezőt. A korát Gyuricza Anna a 17. század első felére határozta meg (7. tábla 1).¹¹⁰ Barnászvörös, finom anyagú, ónmázas oromcsempe sötétkék, fehér, zöld színű díszes áttört darab. A kora a 17. század első felére tehető (6. tábla 4).¹¹¹ A következő oromcsempe¹¹² vörös, szemcsés anyagú és ónmázas, a tárgy alapszíne

⁹⁵ FODOR ET AL. 2002, 61. típus.

⁹⁶ ANDERKO 2021, 44. ábra.

⁹⁷ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 106. rajz.

⁹⁸ GYURICZA 1992, 96; 98; 122. típus.

⁹⁹ GYURICZA 1992, 284; 288, 298; 299; 300. típus.

¹⁰⁰ FODOR ET AL. 2002, 83.

¹⁰¹ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 40.

¹⁰² ANDERKO 2021, 108–109.

¹⁰³ GYURICZA 1992, 96. típus.

¹⁰⁴ GYURICZA 1992, 54.

¹⁰⁵ GYURICZA 1992, 98. típus.

¹⁰⁶ GYURICZA 1992, 54.

¹⁰⁷ GYURICZA 1992, 122. típus.

¹⁰⁸ GYURICZA 1992, 55.

¹⁰⁹ GYURICZA 1992, 284. típus.

¹¹⁰ GYURICZA 1992, 74.

¹¹¹ GYURICZA 1992, 288. típus; 74.

¹¹² GYURICZA 1992, 298. típus

sárgászöld, amelyen kék színnel emelték ki a díszítést. A 17. századra keltezték (7. tábla 2).¹¹³ Élénkvörös, finom anyagú ónmázás töredéken¹¹⁴ az áttört, tulipánt formázó képmezőben többszínű virágcsokor látható. A 17. századra állapították meg a korát.¹¹⁵ Vörös, szemcsés, durva anyagú, ónmázás tárgy,¹¹⁶ a máz alatt engób réteg. A fehér alapon különböző színek figyelhetők meg: kék, sárga, zöld, fekete és türkiz. A képmezőben kétfülű korsó látható, benne tulipán csokor és az oldalán további tulipánok. A 17. század közepére keltezték (7. tábla 3).¹¹⁷

Az ismertetett párhuzamok alapján elmondható, hogy a pártacsempe finom és durva anyagból egyaránt készülhetett, valamint a színskála különböző variációjával díszített ónmázás csempék is jelen vannak, melyek többnyire 16–17. századba sorolhatók be. Az adatok ismeretében a szádvári típust a tulipán motívum jelenléte miatt a 17. századra keltezem.

A párkányelemekről általánosságban és a szádvári típus párhuzamai, keltezése

A 15. században jelentek meg a cserépkályha egyes részeit elválasztó tagelemek, így a párkányok szerepe is ebben az időszakban nőtt meg.¹¹⁸ A 16. században kezdték el vízszintesen tagolni a kályhákat, ekkor terjedtek el a lábazati, váll- és koronázópárkányok.¹¹⁹ A 16. század eleji reneszánsz fűtőtesteken a lábazati párkányok profilja felfelé szűkülő formát kapott, amelynek közepére általában plasztikus díszítést helyeztek. A kályhák alsó és felső részének a találkozási pontján húzódik a középpárkány, amely a 16. század közepén még hangsúlyosabb szerepet kapott. A cserépkályha felső oromzatát kifelé forduló széles párkányokkal szegélyezték.¹²⁰ A szádvári párkánycsempének meghatározott típus párhuzamai a teljesség igénye nélkül Fülekről,¹²¹ Szécsényről,¹²² Diósgyőrből,¹²³ Füzerről,¹²⁴ Egerből,¹²⁵ Pácín kastélyából,¹²⁶ Szerencsről,¹²⁷ Ónodról,¹²⁸ Szigligetről¹²⁹ és Sárospatakról¹³⁰ ismert.

¹¹³ GYURICZA 1992, 75.

¹¹⁴ GYURICZA 1992, 299. típus.

¹¹⁵ GYURICZA 1992, 76.

¹¹⁶ GYURICZA 1992, 300. típus.

¹¹⁷ GYURICZA 1992, 76.

¹¹⁸ HOLL 1980, 30–43; HOLL 1983, 201–228; KOC SIS 2018, 28; SABIÁN 2008, 15.

¹¹⁹ KOC SIS 2018, 29.

¹²⁰ SABIÁN 2008, 16–17.

¹²¹ ANDERKO 2021, 23. ábra; 35. tábla 1; 42. tábla 1.

¹²² ANDERKO 2021, 23. ábra; 40. ábra, 54. tábla 2.

¹²³ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABIÁN 2010, 66. rajz; 180. rajz; 206. rajz.

¹²⁴ FODOR ET AL. 2002, 21. típus; GYURICZA 1992, 70. típus; 75. típus; SIMON 2000, 32. ábra 3; 34. ábra 3.

¹²⁵ FODOR ET AL. 2002, 59. típus; 67. típus, 76. típus.

¹²⁶ GYURICZA 1992, 172. típus.

¹²⁷ GYURICZA 1992, 243. típus.

¹²⁸ TOMKA 2007, 2. kép 7.

¹²⁹ VIZI 2011, P. 1. típus.

¹³⁰ RINGER 2014, 174. tábla 2–4.

Számtalan párhuzam Füzér várának leletanyagában található meg. Egy vörös színű, szemcsés anyagú, zöldmázas párkánycsempe,¹³¹ amelyet levél díszítéssel láttak el és a 16. századra kelteztek (8. tábla 1).¹³² Világos téglaszínű, szemcsés anyagú, mázatlan töredék,¹³³ a felületén vastag engób réteg. A képmezőt pálcákkal tagolták egyenlő részekre. A felső sávban szíves-indás-tulipános dísz, az alsó részen leveles ágak láthatók. A korát a 17. század elejére helyezték (8. tábla 2).¹³⁴ Egy zöldmázas kályha zárópárkányának meghatározott csempe¹³⁵ alsó szélesebb részét sűrűn pöttyözött, tekervényes motívum, a két oldalát korongszerű elemek és a felső részét erősen stilizált levelek töltötték ki. A felső és az alsó felét ferde osztású, pöttyözött sávokkal díszített szélesebb, vízszintes pálca és fogrovatsor választja el. A tárgyat a 17. századba sorolták be (8. tábla 3).¹³⁶ Eger várából egy többszínű mázas, 16. századra keltezett darabot ismerünk (9. tábla 1).¹³⁷ Egy zöldmázas, szárnyas fejecske díszítésű tagolt orompárkányt¹³⁸ szintén Egerben tártak fel, amelyet a 16. század végére datáltak (9. tábla 2).¹³⁹ Ugyanerről a lelőhelyről egy zöldmázas, indadíszítéses oromcsempe darabról¹⁴⁰ van még tudomásunk a 17. századból (9. tábla 3).¹⁴¹ A diósgyőri várból egy fektetett téglalap alakú lábazati párkánycsempének meghatározott példány¹⁴² alsó sávja erősen domborodó, a felső sávja homorú kiképzésű, alulról és felülről is léckeret zárja le a tárgyat. Farkasfogas minta, koncentrikus gyűrűk, három stilizált palmetta levél, gombsor és bordázott pálcátág díszíti. A kora 16. századi (9. tábla 4).¹⁴³ Diósgyőrből egy párkánycsempe töredék¹⁴⁴ is a kategóriába sorolható. A csempe alja, teteje és a hátrésze hiányzik. A díszítés sávokban látható egymás felett, kis mélyedésekkel és bordákkal elválasztva. A mintát levélszerű elemek, téglalapokból és vonalokból álló sor alkotja. A töredék a 16–17. századból származhat (9. tábla 5).¹⁴⁵ Fülekről és Szécsényről azonos típus ismert, egy akuntuszleveles fekvő téglalap formátumú lábazati párkánycsempe.¹⁴⁶ A fehér agyagból készült vegyesmázas csempén a farkasfogas minta felett akuntuszlevelek és pontsor látható. Az enyhén „S” profilú kályhacsempe a 16. századra

¹³¹ GYURICZA 1992, 70. típus; FODOR ET AL. 2002, 21. típus.

¹³² GYURICZA 1992, 51; FODOR ET AL. 2002, 77.

¹³³ GYURICZA 1992, 75. típus; SIMON 2000, 32. ábra 3.

¹³⁴ GYURICZA 1992, 51; SIMON 2002, 88.

¹³⁵ SIMON 2000, 34. ábra 3.

¹³⁶ SIMON 2000, 90.

¹³⁷ KOZÁK 1965, 95–118; KOZÁK 1989–1990, 317–375; FODOR ET AL. 2002, 59. típus; 83.

¹³⁸ FODOR ET AL. 2002, 67. típus.

¹³⁹ FODOR ET AL. 2002, 84.

¹⁴⁰ FODOR ET AL. 2002, 76. típus.

¹⁴¹ FODOR ET AL. 2002, 85.

¹⁴² BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 66. rajz.

¹⁴³ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 33; 40.

¹⁴⁴ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 180. rajz.

¹⁴⁵ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 71.

¹⁴⁶ ANDERKO 2021, 23. ábra.

keltezhető.¹⁴⁷ Füleken előbbihez hasonló fekvő téglalap formátumú lábazati zöldmázás párkány töredéket tártak fel,¹⁴⁸ amelyen akuntuszlevelek és farkasfogas díszítés található. A kora 16–17. századra tehető (10. tábla 1).¹⁴⁹ Szintén Fülekről egy négyzet formátumú párkánycsempe¹⁵⁰ is ismert. A tárgy felső sávjában félkörös díszítés látható pöttyökkel, az alsó részében pedig stilizált levéllel, a két felet felpálca választja el egymástól. A középső sávban tulipánszerű levél látható az oldalain tölgyfalevelekkel. A 16–17. századból származhat (10. tábla 2).¹⁵¹ Szécsény lelőhelyről fekvő téglalap formátumú párkánycsempe¹⁵² látott napvilágot. A fehér agyagból készült csempe felső részét növényi indák díszítik, középen egy szélesebb felpálca fut, majd egy hengertagon ovális és plasztikus elemek jelennek meg, végül alulról egy felpálca zárja le. Anderko Anna a 17. századra tette a korát (11. tábla 1).¹⁵³ Pácin kastélyából egy vörös agyagból készült, ónmázás párkánycsempe töredéket¹⁵⁴ ismerünk. A csempe felső sávjában akuntuszlevelek, az alsó részében indás-tulipános minta található. A motívum színezése fehér, kék, sárga és lila. A 17. század első felére keltezték (11. tábla 2).¹⁵⁵ Szerencsen egy fehér, finom anyagú, tarkamázás oromcsempét¹⁵⁶ találtak. Alulról fehér fogsorminta, felülről fehér gyöngysor fogja közre a zöld, barna és fehér színű akuntuszleveleket. A 16. század közepére datálták (12. tábla 1).¹⁵⁷ Ónodról 16. századra keltezett plasztikus és tagolt reneszánsz párkánycsempe került elő (12. tábla 2).¹⁵⁸ Szigliget várában zöldmázás, fehér, szemcsés, apró kavicsos anyagú párkánycsempét találtak akuntuszlevél díszítéssel. Vizi Márta a korát a 16. század második felére helyezte (12. tábla 3).¹⁵⁹

Összefoglalva elmondható a párkánycsempékről, hogy számos variáció fordul elő belőlük. Az említett példányokon a legjellemzőbb díszítőmotívumnak az akuntuszlevelek tekinthetők, amelyek a szádvári darabokon is megtalálhatók. A korukat egységesen a 16. és a 17. század közé datálták, így ezek nyomán a szádvári típust is hasonlóan keltezem.

¹⁴⁷ ANDERKO 2021, 65; 67; 74–75.

¹⁴⁸ ANDERKO 2021, 35. tábla 1.

¹⁴⁹ ANDERKO 2021, 77; 84–85.

¹⁵⁰ ANDERKO 2021, 42. tábla 1.

¹⁵¹ ANDERKO 2021, 87; 90–91.

¹⁵² ANDERKO 2021, 40. ábra, 54. tábla 2.

¹⁵³ ANDERKO 2021, 99; 105;

¹⁵⁴ GYURICZA 1992, 172. típus.

¹⁵⁵ GYURICZA 1992, 61.

¹⁵⁶ GYURICZA 1992, 243. típus.

¹⁵⁷ GYURICZA 1992, 69.

¹⁵⁸ TOMKA 2007, 2. kép 7; 247.

¹⁵⁹ VIZI 2011, 84–85; P. 1. típus.

A terülmustrás kályhacsempék általános jellemzői, párhuzamai és keletkezése

A terülmustra a reneszánsz díszítőművészet egyik igen kedvelt motívuma. A terülmustra a szakirodalomban még tapétamintaként, textilmintaként és veretmintaként jelenik meg.¹⁶⁰ A többnyire a 17. századra keltezhető kályhacsempék gyakori eleme,¹⁶¹ amelyek egymáshoz való illesztésével a végtelenbe továbbosztható mintát lehet alkotni. Eredetileg növényi vagy geometrikus motívumokból épül fel a minta, melyeket gyakran ajtók vagy ládák fémborításán találjuk meg.¹⁶² Az elnevezés a reneszánsz textileken és kárpitokon megjelenő motívumvilággal még szorosabban összekapcsolható.¹⁶³

Az osztrák és a német területekről ismert anyagban a veretmintás csempék sokasága azt feltételezi, hogy e típus elterjedésének kiindulópontját itt kell keresni.¹⁶⁴ Feld István szerint is német területekről indult el hódító útjára a terülmustra, valószínűleg a 16. század közepén.¹⁶⁵ S. Cserey Éva hasonló „gótikus csempéket” Svájc területéről már a 15. századból feltételez.¹⁶⁶ Decs-Ete elpusztult mezőváros 10. számú házának a kályhaomladéka között találtak tapétamintás kályhacsempéket (13. tábla 1), oromszemek, pohár és tál alakú kályhaszemek kíséretében, melyeket a 16. század második felére datáltak. Ez a legkorábbi magyarországi megjelenése a terülmustrás kályhacsempének. A darabok valószínűleg salzburgi előképek alapján helyben készülhettek, amit a házban talált negatív is megerősít. A veretmintás csempék használata a Dunántúlon a 16. század közepén elterjedt volt.¹⁶⁷

A terülmustrás kályhacsempéknek számos változatát ismerjük a teljesség igénye nélkül Füzeről,¹⁶⁸ Pácinból,¹⁶⁹ Sárospatakról,¹⁷⁰ Diósgyőrből,¹⁷¹ Szerencsről,¹⁷² Szécsényből¹⁷³ és Fülekről¹⁷⁴ is. Szigliget várában is hasonló kályhákat tártak fel, melyeket nagy valószínűséggel a 17. század végéig használhattak.¹⁷⁵ A mintakincs különböző variációja a hazai leletanyagban elkülöníthető. Az első ilyen az etei-féle, melynek jellemzője a szegéllyel ellátott, plasztikus

¹⁶⁰ BLÜMEL 1965, 58; BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 80; GYURICZA 1992, 25.

¹⁶¹ FRANZ 1969, 99–100; GYURICZA 1992, 25.

¹⁶² FELD 2002, 45.

¹⁶³ FRANZ 1981, Abb. 435; GYURICZA 1992, 27; ANDERKO 2021, 15.

¹⁶⁴ BLÜMEL 1965, 58; FRANZ 1969, 294; GYURICZA 1992, 25–26.

¹⁶⁵ FELD 2002, 45.

¹⁶⁶ S. CSEREY 1968, 60.

¹⁶⁷ VIZI 2014, 150; VIZI 2018, 104–107.

¹⁶⁸ SIMON 2000, 91, 36. ábra 4; GYURICZA 1992, 81. típus.

¹⁶⁹ GYURICZA 1992, 191. típus.

¹⁷⁰ GYURICZA 1992, 282. típus.

¹⁷¹ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 80.

¹⁷² GYURICZA 1992, 258. típus.

¹⁷³ ANDERKO 2021, 36. ábra.

¹⁷⁴ ANDERKO 2021, 37. ábra.

¹⁷⁵ VIZI 2011, 81–101.

félpálca, melyet a középtengelyen végigfutó növényi inda körbefog és a rendelkezésre álló teret teljesen kitölti. Ugyanez a minta jelenik meg a kályhacsempe szélein is, azonban a tengelyük mentén félbevágva vannak ábrázolva, így a darabok egymás mellé illesztésével alkotnak végtelen terülmustrát (13. tábla 1). Hasonló indamotívumos csempe Szécsényből¹⁷⁶ került elő, amely négyzet alakú és fehéragyagból készült (13. tábla 2), míg a Decs-Etén talált darabok vörösayagból készültek, illetve téglalap formátumúak.¹⁷⁷

A tárgyak előlapjain lévő keret nélküli képmezőben az egymásba kapcsolódó szívek alkotta díszítés Északkelet-Magyarországon előforduló egyik leggyakoribb mintának tekinthető. A szíves szerkezet közeit általában levelekkel és margarétákkal töltötték ki. A morva területeken feltárt habán udvarokban ez a típus nagyszámban előfordult.¹⁷⁸ A margaréta motívum a szádvári példányoknál is megfigyelhető, viszont a következő daraboknál a virágdíszítésnek csupán a fele került fel az előlapra.

A füzéri darab¹⁷⁹ négyzetes formájú, sárgás-vörös anyagú, zöldólmomázzal borított lapcsempe. A felületét egymásba fonódó szívalakok töltik ki. A szívek találkozási pontjából akuntuszlevelek nőnek ki (14. tábla 1).¹⁸⁰ A sárospataki négyzetes kályhacsempe¹⁸¹ vörös, szemcsés, durva anyagú ónmázaz, a máz alatt engőbbal (14. tábla 2). A díszítését fehér és türkiz alapon kék, valamint fehér egymásba kapcsolódó szívminták adják, a belsejükben sárga liliummal. A várban talált hasonló csempéket faragott nyomódúcokból préselték és többféle változatban festették (15. tábla 2).¹⁸² A csempék variánsai Regécről,¹⁸³ Szerencsről (15. tábla 1),¹⁸⁴ Pozsonyból (15. tábla 4.)¹⁸⁵ és Morvaországból (15. tábla 3.)¹⁸⁶ ismertek. A kályhacsempék közös tulajdonságai közé sorolható a keret nélküli előlap és a mintájukból megalkotható végtelenített mustra.¹⁸⁷

Egy másik elterjedt variáció az egymást metsző félköríves pántok, melyeknek a közeiben stilizált bokrok, szabdalt levél, lilium, leveles ág és szíves-keresztes motívum vagy leveles-ágas minta figyelhető meg. A 17. századi habán díszítőművészet jellemzője, amely a

¹⁷⁶ ANDERKO 2021, 36. ábra.

¹⁷⁷ ANDERKO 2021, 99–100; VIZI 2018, 104–107.

¹⁷⁸ GYURICZA 1992, 27; 89. típus, 289. típus; RINGER 2014, 171. tábla 1. kép; SIMON 2000, 30. ábra 6. kép.

¹⁷⁹ GYURICZA 1992, 89. típus.

¹⁸⁰ SIMON 2000, 86.

¹⁸¹ GYURICZA 1992, 289. típus.

¹⁸² GYURICZA 1992, 29; 74. típus.

¹⁸³ SIMON 2015.

¹⁸⁴ GYURICZA 1992, 252. típus

¹⁸⁵ HOLCIK 1976, 26. kép alapján GYURICZA 1992, 28; XX. ábra.

¹⁸⁶ PAJER 1983, 58/1. ábra.

¹⁸⁷ SIMON 2000, 86.

morvaországi habán telepektől egészen Erdélyig elterjedt.¹⁸⁸ A straznice-i morva habán telepen talált típusok ebbe a kategóriába sorolhatók (15. tábla 3).¹⁸⁹ Félköríves pántos díszítéssel ellátott csempe Kalotaszegről (Erdély) is ismert. A díszítés megjelenését Erdélyben a 17. században az alvinci habánokhoz kötötték.¹⁹⁰ Az erdélyi négyzetes csempe vörösre égetett, a fehér ónmázon az íveket kék színnel emelték ki, a közeiket pedig kék, zöld, sárga, barna gránátalmákból és tulipánokból álló motívummal töltötték meg (16. tábla 1).¹⁹¹

Szádváron napvilágot látott területmustrás csempék (17. tábla 2.) dúcazonos párhuzama Szendrő várából ismert.¹⁹² Közeli párhuzamának tekinthető továbbá a diósgyőri várban feltárt (17. tábla 1)¹⁹³ minimálisan eltérő motívumú típus. A diósgyőri mázatlan csempe kettős bordával tagolt, míg a szádvári típuson egy bordájú minta fut végig. Továbbá a diósgyőri darab közepéről hiányzik az ovális kör alakú motívum, ugyanakkor az előlapon ábrázolt margaréta és a kis virágokban végződő leveles szárak megegyeznek.¹⁹⁴ A kassai Miklós Börtön 1941. évi feltárása során látott napvilágot a diósgyőrivel megegyező területmustrás csempe. A tárgyakat 17. századnak határoztak meg.¹⁹⁵

Pácinban sárgás-barnás mázas csempetöredék (16. tábla 2.)¹⁹⁶ került elő. Szintén Pácinból (16. tábla 4),¹⁹⁷ valamint Sárospatakról (16. tábla 3.)¹⁹⁸ ismertek sárga, zöld, fehér, kék színű ónmázas csempék.¹⁹⁹ A területmustrás kályhacsempék tehát ólom- és ónmázas, valamint mázatlan variációikban is ismertek. A szádvári típusnak a legközelebbi analógiája a szendrői, a diósgyőri és a kassai leletanyagban található meg, melyek korát egységesen a 17. századba sorolták, így a vizsgált területmustrás kályhacsempét szintén ebbe az időszakba helyezem.

A lábazati elem párhuzamai, keltezése

Szádváron feltárt fektetett téglalap alakú kályhacsempe unikális darabnak számít, mivel közeli analógiája nem ismert, csupán a díszítéséből, illetve a metszete formájából tudtam kiindulni a

¹⁸⁸ VÉGH 1977, 59–61; GYURICZA 1992, 27.

¹⁸⁹ PAJER 1983, 110–117; GYURICZA 1992, 27.

¹⁹⁰ VÉGH 1977, 59–60.

¹⁹¹ RADVÁNYI 2018, 107; B. NAGY 1970, 141. ábra.

¹⁹² Eddig publikálatlan, az MNM állandó Régészeti Kiállításán tekinthető meg. Szendrő és Szádvár közötti kapcsolatot fentebb, a vár történetéről szóló fejezet is mutatja.

¹⁹³ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 82. kép.

¹⁹⁴ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 80–81.

¹⁹⁵ MIHALIK 1942, 35. kép; BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 81.

¹⁹⁶ GYURICZA 1992, 148. típus.

¹⁹⁷ GYURICZA 1992, 191. típus.

¹⁹⁸ GYURICZA 1992. 283. típus.

¹⁹⁹ GYURICZA 1992, 26–27.

párhuzamkeresés, illetve a keltezés szempontjából. A Diósgyőrből ismert darabon²⁰⁰ láthatók hasonló gömböcskék, viszont a stílusjegyeit és típusát tekintve eltér a szádvári darabtól. A diósgyőri kályhacsempét a mintakincse alapján a 16. század második felére keltezték (18. tábla 1).²⁰¹

A diósgyőri várból tudomásunk van még olyan csempékről, amelyek előlapját a síkból erősen előre domborodó homorú szirmokkal tagolt bimbó díszíti (19. tábla).²⁰² Szádvárról előkerült lábazati elem közepét alkotó plasztikus tag talán ehhez kapcsolható a leginkább. Boldizsár Péter, Kocsis Edit és Sabján Tibor a stílusuk alapján a 16. század közepéből vagy második feléből valónak feltételezte.²⁰³

Diósgyőrből egy említésre méltó példány²⁰⁴ érdemel figyelmet, amely profilja hasonlósága miatt hozható párhuzamba (18. tábla 3). A fektetett téglalap formátumú 17. századi lábazati párkánycsempének meghatározott elem közepe erősen kidomborodik.²⁰⁵

A pöttyös díszítés egy füzéri töredék²⁰⁶ felfedezhető, viszont a darab tág keltezése nem ad megfelelő támpontot számunkra. A 16–17. századra datált zöldmázás töredéket sárga és kék pontok díszítik (18. tábla 2).²⁰⁷

Összefoglalván a csempetípust unikális jellege miatt csak távoli analógiák alapján lehet a 16–17. századra keltezni. A közelebbi keltezését stratigráfiai alapon lehet elvégezni, eszerint a 17. századra tehető.

A habánok megjelenése a királyi Magyarország területén

A dolgozatban feldolgozott leletanyagot a motívumkincse, valamint a technikai kivitele alapján a habánokhoz kötöm. A habánok – vagy ahogy még a szakirodalmakban találkozhatunk velük anabaptisták, illetve újkeresztények – mozgalma a 16. század elején Svájcban, Zwingli tanait megvető közösségből fejlődött ki, akik vallási üldözötként Ausztrián keresztül egészen Morvaországig menekültek. 1528-ban, miután I. Ferdinánd (1540–1564) kitiltotta őket Ausztriából, a Magyar Királyság területe felé terjeszkedtek. Hazánkba két irányból próbáltak

²⁰⁰ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 44. kép.

²⁰¹ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 51; 69.

²⁰² BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 45. kép.

²⁰³ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 52.

²⁰⁴ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 84. kép; 206. rajz.

²⁰⁵ BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010, 82–85.

²⁰⁶ GYURICZA 1992, 91. B. típus.

²⁰⁷ GYURICZA 1992, 53; 105.

behatolni, egyrészt Morvaország felől, ezáltal a mai Felvidék területén hoztak létre anabaptista közösségeket, másrészt Ausztria irányából és telepedtek le az ország nyugati megyéiben.²⁰⁸

Ebben az időkből a háborúktól kevésbé érintett országrészekben – Nyugat-Magyarországon, később pedig Erdélyben – nagyütemű kastély- és várépítés vette kezdetét. Az uradalmak földesurai ezért igyekeztek minél több mesterembert a birtokuk területén tudni, és mivel az újkeresztények kiváló iparosok voltak, megindult a nagyszámú letelepítésük. Vas, Sopron és Zala megyék területén a Nádasdy, a Batthyány, valamint a Zrínyi család birtokain, míg más csoportjaik a Nyáry és Bakith család Nyitra, Trencsén, Pozsony, illetve Hont megyei uradalmán tűntek fel. A szervezett betelepítés mellett, – amely elsősorban az építkezésekből adódott szükségletek miatt volt indokolt – az ország területén való megjelenésüket azonban a morvaországi kiűzetésük indította el.²⁰⁹

1620-ban a Nyitra megyei, Csejte területére érkeztek több ütemben habánok, amely hamarosan az egyik fő központjukká vált.²¹⁰ Szintén ugyanebben az évben eljutottak keletebbre, Alvincre Bethlen Gábor telepítésének köszönhetően, amely fentebb említett gazdasági okokból történt meg. A 17. század elejétől az épületek külső megjelenéséért voltak felelősek kőfaragóként, ácsként, kőművesként és cserepesként. A század 30-as éveitől pedig a belső megjelenésért feleltek, így növekedett meg az anabaptisták szerepe a kályhakészítésben. Erdély iparát néhány éven belül felvirágoztatták. Az általuk készített tárgyak a 17–18. századi erdélyi lakáskultúra részeivé váltak.²¹¹ 1645-ben I. Rákóczi György a felvidéki hadjárata után habánokat telepített Sárospatakra a csejteitől, a Bethlen-féle okokhoz hasonlóan.²¹² Alvinci műhelyük után Sárospatakon is létrejött egy, így már több pontról tudták ellátni az országot a különböző kivitelű áruikkal. Az anabaptisták végleges asszimilációja a 18. század végén – a 19. század elején történt meg.²¹³

A habán kályháság

A habánok kiválóan értettek a vászon, bőr, posztó előállításához, az órák mesterségéhez, a díszbőr, ónmázás kerámia és a fajansz tárgyak előállításához, továbbá az orvosláshoz, házépítéshez és a szőlőműveléshez is.²¹⁴ A habánok legjellegzetesebb terméke a fehér ónmázás

²⁰⁸ B. NAGY 1970, 153; KATONA 1976, 10; KATONA 2001, 17–18. Az ország északi megyéiben feltűnő újkeresztények hutteriták, ezzel szemben a nyugati megyék anabaptistái a radikális irányzat hívei voltak. Ez, hogy a csoporton belül többféle nézetet vallottak is magyarázza, hogy miért különböző irányból áramoltak hazánkba.

²⁰⁹ KATONA 1976, 52.

²¹⁰ KOMÁROMY 1899, 723; KATONA 1976, 52; SIMON 2000, 85; ROMÁN 1959, 5.

²¹¹ B. NAGY 1970, 153; KATONA 1976, 52; SIMON 2000, 85.

²¹² ROMÁN 1959, 5–7; NÉMETH 1984, 9.

²¹³ KATONA 1976, 10–21; SIMON 2000, 85.

²¹⁴ BUNTA 1973; ISTVÁN 1975, 198; KATONA 2001, 93–125.

fajanszáru volt, amely miatt Európa-szerte „fehéredényeseknek” nevezték őket. A fehér edények mellett kék, illetve közönséges fazekastermékeket is gyártottak. A habán edénykészítés technikájáról egy 19. századi forrásunk maradt fenn, mégpedig Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester 1809-es naplója, amelyben többek között a mázak összetételét is feljegyezte.²¹⁵

A habán edények alapszíne a fehér volt, melyre festéssel vitték fel a kobaltkék, a mangánibolya, a sárga és/vagy a zöld motívumokat.²¹⁶ Az 1580-as évektől kezdődően az 1650-60-as évekig szigorú képtilalmuk miatt kizárólag csak virágokat és növényeket ábrázolhattak. A korlátozás után ember- és állatalakokat is megjeleníthettek készítményeiken.²¹⁷ Az edényekhez hasonlóan, a kályhacsempék között is ezeknek a színeknek, valamint motívumkincsnek az alkalmazása figyelhető meg. A 17–18. században a habán kerámiakészítés egyik fő ágának számított a kályhásság.²¹⁸ Az 1630-as évektől kezdődően olvashatunk az inventáriumokban „újkeresztény kályhás kemencékről”.²¹⁹

A leggyakoribbak a zöld színű, ólommázás kályhák voltak. Habár többnyire a zöld kályhák egyszerű fazekaskészítmények voltak, azonban a korabeli leírók és összeírást készítőik megtudták különböztetni a habán és a fazekas zöld kályhákat egymástól. A 17. századi királyi Magyarország területén két típusú habán kályhát tudunk elkülöníteni. Az írásos adatok csak „újkeresztény földből csinált kályhának” vagy „újkeresztény kemencének”²²⁰ nevezik a nyugat-magyarországi és a felvidéki területeken épült habán kályhákat. Az ország keleti részén, Erdélyben pedig az ún. bokályos kályha került előtérbe. A bokályos²²¹ kályha esetében a leggyakoribb az egyszínű zöld, ritkábbnak tekinthető a fehér, viszont a legáltalánosabban a fehér alapon kék vagy tarkamázás példányokat értjük a bokályos alatt.²²²

A habán kályhák jellegzetes alakja két hasázból felépülő szögletes forma. Az alsó, szélesebb hasábot tagolt párkány választja el a keskenyebb felső résztől. A kályha tetejét csipkés koronázópártázattal zárták le, mely alatt szintén párkány húzódik. A bokály-kályhák esetében a kerek idomúak is megtalálhatók.²²³ A kályhák élettartamát aránylag rövid, kb. két

²¹⁵ KATONA 1993, 181–182; WARTHA 1892, 214–219.

²¹⁶ KATONA 1993, 184–186.

²¹⁷ KATONA 1976, 53; KATONA 2001, 112.

²¹⁸ KATONA 1976, 52.

²¹⁹ AkadLt. A Lázár család gyalakutai levéltára, Fasc. 48. No. 16; B. NAGY 1970, 154.

²²⁰ A kályha és a kemence sok esetben azonos értelemben fordult elő a forrásokban, viszont fontos hangsúlyozni, hogy nem egyet jelent. A kemencét agyagból építették fel, míg a kályhát előre elkészített elemekből építette fel a fazekas (ROMÁN 1965, 31).

²²¹ A bokályos kifejezés alatt többnyire a gömb alakú, hengeres nyakú edényt értjük, viszont egyes fali- és kályhacsempé típusokat is jelöl (KATONA 1976, 53–54).

²²² B. NAGY 1970, 151–152; KATONA 1976, 53–54; KATONA 2001, 113.

²²³ B. NAGY 1970, 151–152; RADVÁNYI 2013, 70.

emberöltőre becsülték.²²⁴ A nagyságukat egy 1666. évi megyei limitáció 85–90 csempeméretűnek határozza meg.²²⁵

Műhelykérdés

A lehetséges műhely megállapításában több adatot kell egyszerre vizsgálni. Az írott források elengedhetetlen részét képezik a kutatásnak, viszont a régészeti leletek behatóbb vizsgálata szintén fontos feltétele ennek, amely az agyag, valamint a máz vizsgálata nyomán valósulhat meg. Ezek nyomán valószínűleg a származási helyre, illetve műhelyre lehet következtetni. Ha sikerülne a műhelyt az adatok alapján összekapcsolni az előkerült kályhacsempékkel, akkor akár Szádvár egyik/vagy esetleg elsődleges fazekastermék ellátójára is fény derülhetne.

Azonban fontos figyelembe venni még a következőket a kályhák származási helyét illetően: a lelőhelynek a feltételezett műhelyhez való közelsége, ugyanis a kályhacsempék törékeny volta és a szállítási nehézségeik miatt lehet közeli mestereket feltételezni, persze ez nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy egy távolabbi fazekasműhely terméke legyen az anyag. Továbbá meghatározó szempont lehet az adott birtokos személye is.²²⁶

Feltételezett műhelyek

Csejte

Amint arról szó volt, a habánok Morvaországból menekültek a Nyitra megyei Csejtére, ahol a több bevándorlási hullámban érkezett közösség telepeket alkotott, később pedig fazekasműhelyt is működtetett. Csejte Füzérhez hasonlóan Nádasdy birtok volt. A legkorábbi zöldmázas kályhákat Füzéren építhették fel az 1620-as évek elején. Később 1641 és 1644 között újat rakhattak a habánok, melyet az inventáriumok „*kívül fűtős*”-nek írtak le. Valószínűleg a fűtőtest darabjait Csejtén készíthették el és a Nádasdy kapcsolat révén kerülhetett Füzérre.²²⁷ Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, hiszen a füzéri leletanyag párhuzamba hozható a Szádváron feltárt típusokkal, amelyből lehet arra következtetni, hogy esetleg Csejtén készíthették a kályha elemeit.

²²⁴ KATONA 2001, 111.

²²⁵ Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Loc. 98, Sátorajaujhely; ROMÁN 1965; 31.

²²⁶ B. NAGY 1970, 153; GYURICZA 1992, 41. Utóbbira jó példa a füzéri vár esete, hiszen 1603-tól kezdve a Nádasdy család birtoka, akik ekkor már erős habán kapcsolatokkal rendelkeztek (SIMON 2000, 85).

²²⁷ ROMÁN 1959, 5; GYURICZA 1992, 40–41; FELD–CABBELO 1980, 68–69; SIMON 2000, 44–45.

Sárospatak

A habán betelepedést megelőzően 1572 óta fazekascéh működött Sárospatakon 3–6 fős létszámmal.²²⁸ Az 1645-ös habán betelepítés következtében pedig a sárospataki fazekasműhely színvonala kiemelkedett a térségben. Feltételezhető, hogy az uradalom építkezéssel kapcsolatos érdekei miatt rendezkedhettek be főleg kályhakészítésre, de nem kizárható az sem, hogy más birtokokat is innen láthattak el kályha és burkoló csempékkel.²²⁹

Román János a pataki kerámia jellegzetes anyagának határozta meg a durva, vörös színűre égő agyagot.²³⁰ Az 1666. évi megyei limitáció beszámol a kályhák árairól, amelyből megtudjuk, hogy főleg fehér, zöld és kék kályhákat készítettek a sárospataki mesterek. A forrásban a fehér a legolcsóbb, csempénként 2 dénár, a zöld kályha esetében 1626-tól 1701-ig 7 dénáról 5-re csökkent az ára, a kék értéke pedig 1666-tól 1701-ig 7 dénáról 12-re nőtt.²³¹

A 17. században a habánok ugyanott éltek, ahol a pataki fazekasok tevékenykedtek. A Szerencsi-féle receptkönyvből kitűnik, hogy a 19. századra a sárospataki fazekasok átvették a habán mázkészítési technikát és a saját, egyszerű fazekasmázukkal ötvözve használták tovább.²³²

A sárospataki műhelyt a közelsége, ezenfelül a dolgozatban vizsgált kályhacsempékhez hasonló termékei miatt, jó eséllyel feltételezhetjük Szádvár egyik ellátójának.

Alvinc

Az alvinci habánok a Maros partján építették fel házaikat és műhelyeiket. 1622-ben Bethlen Gábertől privilégiumot kaptak, amely a szabad vallásgyakorlat mellett magába foglalta, hogy a mesterségüket is szabadon űzhették. Az erdélyi anabaptisták termékei „paraszt edények”, „paraszt mázú”, vagyis az egyszínű barna, zöldmázások, mintás, tarka mázások és bokály-edények. A munkáikon az olasz és a török motívumkincs hatása is megfigyelhető.²³³

Alvinc földrajzilag távolabb esik Szádvártól, mint a korábban említett csejtei és sárospataki műhely, illetve a fazekastermékeik is eltéréseket mutatnak az ország északi régiójának áruhoz képest, hiszen Erdélyben a tarkamázás darabok számítottak kedveltnek.

²²⁸ Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Loc. 60. no. 13, Sátorajújhely; ROMÁN 1965, 26; Országos Levéltár Magyar Kancelláriai Levéltár A. 57. Libri Regii 3. kötet 1552–1575; NÉMETH 1984, 7.

²²⁹ ROMÁN 1959; 20–23; ROMÁN 1965, 30.

²³⁰ ROMÁN 1955, 9; GYURICZA 1992, 77, 82.

²³¹ Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Loc. 98, Sátorajújhely; ROMÁN 1965, 32.

²³² WARTHA 1892, 214–219; KATONA 1993, 187–188.

²³³ B. NAGY 1970, 153–156; BUNTA 1971, 1162–1165.

Ugyan tény, hogy a leírtak alapján minimális esély van Alvinc és Szádvár ilyen szempontú kapcsolatára, ugyanakkor teljes meggyőződéssel nem is zárható ki.

Helybéli műhely?

Habár Szádvár eddigi ásatási eredményei alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy működött volna a vár falain belül műhely, azonban ezzel az eshetőséggel is számolni kell, ugyanis egy 1680-ból származó adatunk újkeresztényeket említ Szádvár területén: a kurucok „nem kevés prédát vittek el az Sidoktul, Uy keresztényektül és Görögöktül”.²³⁴

Kályharekonstrukció

Amint arról korábban szó volt, a habán kályhák két hasábból álltak össze. A két szögletes formát pedig középső párkány választotta el egymástól. A kályha tetejét mérműves oromcsempe zárta le, mely alatt közvetlenül a felső párkánycsempe sor húzódott. A kályha alját szintén párkány tagolta.²³⁵ Ezen információk tudatában megkíséreltem a szádvári kályha rekonstrukciójának az elkészítését. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kályha rekonstrukcióját nem lehet teljesnek tekinteni, hiszen a kályha egyes elemei hiányoznak a leletanyagból. Ez főleg annak köszönhető, hogy a részlegesen feltárt objektumban csak tárolták az alkotóelemeinek egyes részeit és valahol máshol állhatott korábban. Az omladékból nem kerültek elő a sarkokra illeszthető feles kályhacsempe elemek, középső párkányok, illetve a lábak vagy lábazat is ismeretlen ezidáig. Elképzelhető, hogy más célokra használták fel ezeket és, hogy egy másik kályha maradványai körében esetleg a későbbiekben előkerülhetnek. Fűzér esetében figyelték meg, hogy egy korábban elbontott kályha lábát felhasználták az új felépítése során, amelyre az új habán kályha megépítésekor már törött, vaskapoccsal rögzített láb utalt.²³⁶

A szádvári kályha tetejét az 1. típusú oromcsempe zárta le, közvetlen alatta helyezkedett el feltehetőleg a domború oldalával felfelé a 2. típusba sorolt felső párkányelem. Az alsó és felső szögletes hasábját a terülmustrás csempék (3. típus) töltötték ki, amelyeket valószínűleg középparkány tagolt egykor. A fűtőtest szélesebb alsó hasábját alulról a lábazati elem (4. típus) díszítette. A század cserépkályhái általában lábakon álltak, ezért Szádvár esetében is ezt feltételezem, noha eddig ismeretlen. Azonban számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy csupán lábazatra építették fel a fűtőberendezést, ezért született kétféle rekonstrukció is. Az egyik ábrán lábakon áll, míg a másikon lábazatra vannak felépítve az elemek (20–21. tábla).

²³⁴ Országos Levéltár Esterházy cs. bpi. hitb. lt. Pál nádor iratai: 4062. sz.; KATONA 2001, 196.

²³⁵ NAGY 1970, 151–152; RADVÁNYI 2013, 70.

²³⁶ SIMON 2000, 46.

Összegzés

Dolgozatomban ismertetett kályha darabjait a belső vár 17. századi – ahogy az inventárium is bizonyítja – pincéjének az omladékrétegében tárták fel. A feltárások alatt elérték a pince járószintjét, viszont kályhalapozásra utaló épített részletek nem jelentkeztek, ezért valószínűleg az épület padlásán tárolhatták a korábban elbontott kályhát. A kutatás jelenlegi fázisában nem lehet meghatározni, hogy a váron belül melyik szobát fűthette vagy pontosan mikor bonthatták el. A pince 1633-as felépítése után bármikor felkerülhettek a darabjai a padlásra. Annyi bizonyos, hogy a vár 1686-os lerombolása következtében zuhantak a pince szintjébe.

A négy különböző típusba sorolt anyag közeli és távolabbi párhazamait, valamint a stratigráfiai adatokat figyelembe véve a leletanyagot 17. századnak határozom meg. A csempéket zöld kivitelük, valamint növényi motívumokkal ellátott díszítésük nyomán habán mesterek munkájának tartom. A sokrétű iparágat űző habánok a 17. század első felétől kezdve több hullámban telepedtek le a Magyar Királyság területén. A kályha szinte egészét kitöltő terülmustra divatja is az anabaptisták közbenjárásával terjedt el szerte az országban.

Az első nagyobb habán kollektíva Csejten jött létre, majd innen Alvincre, később Sárospatakra telepítettek nagyobb csoportokat. Itt alakultak ki a jelentős műhelyközpontok. Feltételezhetően ezen műhelyek egyikében gyártották a vizsgált csempéket. Az 1630-as évektől kezdődően szerepelnek a forrásokban újkeresztény kályhák, tehát ezután kellett valamikor készülnie a szádvárinak is, amit a vár építéstörténete is alátámaszt. A várban talált leletanyag jelen feldolgozottsága mellett nem jelenthető ki biztosan, hogy az erősség falain belül kályhásmeister működött volna. Azonban egy írásos adatunk nyomán számolnunk kell újkeresztényekkel Szádváron is. A műhelykérdés megválaszolására további kutatásra van szükség, amelyben az archeometriai vizsgálatok is nagy segítséget fognak számunkra nyújtani.

Bibliográfia

- ANDERKO 2021 = Anderko A.: A nógrádi-gömöri régió kályhássága. Diplomamunka ELTE-BTK. Kézirat. 2021.
- BALASSA 1964 = Balassa I.: Földművelés a Hegyközben. [Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 1.] Budapest 1964.
- BENDA 1981 = Benda K.: *A középkori magyar állam virágzása és bukása, 1301–1526.* [Magyarország történeti kronológiája 1.] Budapest 1981.
- BÉL 1753 = Bél M.: *Compendium Hungariae Geographicum.* Pozsony 1753.
- BLÜMEL 1965 = F., Blümel: *Der Kunstofen von 1480 bis 1910 Kachel- und Eisenöfen aus Deutschland Österreich und der Schweiz.* München 1965.
- B. NAGY 1970 = B. Nagy M.: *A reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest 1970.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010 = Boldizsár P.–Kocsis E.–Sabján T.: *A diósgyőri vár 16-17. századi kályhacsempéi.* Miskolc 2010.
- BUNTA 1971 = Bunta M.: Erdélyi habán keramika. *Korunk* 30/8 (1971), 1162–1168.
- BUNTA 1973 = Bunta M.: *Az erdélyi habán kerámia.* Bukarest 1973.
- CSÁNKI 1890 = Csánki D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest 1890.
- DEMKÓ 1914 = Demkó K.: Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a VI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 15/1 (1914), 210–233.
- DÉNES 1978 = Dénes Gy.: *Bél Mátyás kutatásai. Élet és Tudomány* 33/15 (1978), 471–472.
- DÉNES 1983 = Dénes Gy.: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története.* Miskolc 1983.
- DÉTSHY 1969 = Détshy M.: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8 (1969), 143–186.
- DÉTSHY 2004 = Détshy M.: *Szádvár.* Perkupa–Miskolc 2004.
- DIVALD 1908 = Divald K.: Besztercebányai kályhák. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 2 (1908), 220–223.
- DIVALD 1909 = Divald K.: *A Besztercebányai Múzeum kalauza.* Budapest 1909.

- DIVALD 1917 = Divald K.: Régi magyar fazekas-munkák. In: *A magyar kerámia története*. Szerk.: Siklóssy L. Budapest 1917, 11–34.
- FEJÉR 1832 = Fejér Gy.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 8/4. Budae 1832.
- FELD–CABELLO 1980 = Feld I.–J., Cabello: *A füzéri vár*. [Borsodi kismonográfiák 11.] Miskolc 1980.
- FELD 2002 = Feld I.: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. Gyula 2002, 31–49.
- FELD 2018 = Feld I.: Holl Imre szerepe a magyarországi és nemzetközi kályhacsempékutatásban. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Budapest 2018, 15–23.
- FODOR ET AL. 2002 = Fodor L.–Havassy P.–Kiss A.–Kovács E.–Mester A.–Polgár Z.–Pusztai T.–Szatmári I.–V. Székely Gy.–Tomka G.–Vályi K.: Katalógus. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. Gyula 2002, 73–120.
- FRANZ 1969; 1981 = Franz, R.: *Der Kachelofen*. Graz 1969; 1981.
- FÜGEDI 1977 = Fügedi E.: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. [Értekezések a történettudományok köréből 82.] Budapest 1977.
- GÁL-MLAKÁR–SÁRKÖZY–SZÖRÉNYI 2010 = Gál-Mlakár V.–Sárközy S.–Szörényi G.: Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban. *Castrum Bene* 11 (2010/1), 64–75.
- GÁL-MLAKÁR 2011 = Gál-Mlakár V.: Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010. *Castrum Bene* 13 (2011/1), 72–78.
- GÁL-MLAKÁR 2012 = Gál-Mlakár V.: Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében. *Castrum Bene* 15 (2012/1–2), 80–87.
- GÁL-MLAKÁR 2013 = Gál-Mlakár V.: Szádvár 2012. évi kutatásáról. *Castrum Bene* 16 (2013/1–2), 132–135.

- GÁL 2014 = Gál V.: Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 17 (2014/1–2), 110–114.
- GÁL 2015 = Gál V.: Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról. *Catrum Bene* 18 (2015/1–2), 119–122.
- Gál 2016 = Gál V.: Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei. *Castrum Bene* 19 (2016/1–2), 139–146.
- GÁL 2017 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2016. évi tervásatásának eredményei. *Castrum Bene* 20 (2017/1–2), 123–130.
- GÁL 2018 = Gál V.: Szádvár 2017. évi kutatásainak újabb eredményei. *Castrum Bene* 21 (2018/1–2), 141–148.
- GÁL 2019 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2018. évi kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 22 (2019/1–2), 189–212.
- GÁL 2021 = Gál V.: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 24 (2021/1–2), 133–149.
- GENTHON 1961 = Genthon I.: *Magyarország művészeti emlékei* II. Budapest 1961.
- GERŐ 1955 = Gerő L.: *Magyarországi várépítéset*. Budapest 1955.
- GYURICZA 1992 = Gyuricza A.: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Miskolc 1992.
- HOLCIK 1976 = Holcik, S.: Stredoveke kachlice na Slovensku. *Zbornok Slovenskeho Narodneho Muzea Historia* 70 (1976), 91–112.
- HOLL 1958 = Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon 1. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe. *Budapest Régiségei* 18 (1958), 211–300.
- HOLL 1980 = Holl I.: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő* 107 (1980), 30–43.
- HOLL 1983 = Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *Archaeológiai Értesítő* 110 (1983), 201–230.
- HOLL 2002 = Holl I.: Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. Gyula 2002, 7–30.

- HORVÁTH 1861 = Horváth M.: *Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai s leleszi konventek, Kassa és Sopron városok, s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből, 1228–1643. Első közlés.* [Magyar Történelmi Tár 1/9.] Pest 1861.
- ISTVÁN 1975 = István E.: Ismertetések. Bunta Magda: Az erdélyi habán kerámia. *Ethnographia* 86 (1975), 198–200.
- JOÓ 1964 = Joó Tibor: Az alig ismert Szádvárról. *Borsodi Szemle* 1 (1964), 33–44.
- JURKOVICH 1903 = Jurkovich E.: *Fröhlich Tamás levelei 1566-ból.* [Magyar Történelmi Tár 4/4.] Budapest 1903.
- KATONA 1976 = Katona I.: *A habán kerámia Magyarországon.* Budapest 1976.
- KATONA 1993 = Katona I.: A habán mázokról. Szerencsi Mihály receptkönyve. *Műtárgyvédelem* 22 (1993), 181–188.
- KATONA 2001 = Katona I.: *Habánok Magyarországon.* Budapest 2001.
- KÁDÁR 1949 = Kádár Z.: A legkorábbi egri kályhacsempék. *Archaeológiai Értesítő* 76 (1949), 102–107.
- KÁDÁR 1952 = Kádár Z.: Későgótikus, alakos kályhacsempék az egri várásatásokból. *Archaeológiai Értesítő* 79 (1952), 69–74.
- KEMÉNY 1901 = Kemény L.: *Kassa város levéltárából.* [Magyar Történelmi Tár 4/2.] Budapest 1901.
- KENYERES 1967 = Kenyeres Á.: *Magyar életrajzi lexikon* I. Budapest 1967.
- KISS–SPEKNER–VÉGH 2018 = Kiss V.–Spekner E.–Végh A. (szerk.): *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus.* Budapest 2018.
- KOCSIS 2018 = Kocsis E.: A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus.* Budapest 2018, 25–31.
- KOZÁK 1965 = Kozák K.: Az egri vár középkori palotájának gótikus és reneszánsz kályhái. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1965), 95–118.
- KOZÁK 1989–1990 = Kozák K.: Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). *Agria* 25–26 (1989–1990), 317–375.

- MAJER 1866 = Majer F.: *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradí püspök Magyar Históriaja 1540–1572*. [Monumenta Hungariae Historica 2, Scriptores 16.] Pest 1866.
- MÁLYUSZ 1956 = Mályusz E.: *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410): Első rész (1400–1406)* [Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok 3.] Budapest 1956.
- MIHALIK 1942 = Mihalik S.: A Miklós Börtön. Kassa 1942.
- MTT 1894 = I. R.: *Révay Ferencz jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban*. [Magyar Történelmi Társaság 3/14.] Budapest 1894.
- NÉMETH 1984 = Németh M.: Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század. *Folia Historica* 12 (1984), 7–25.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2009 = Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I.: Szögliget-Szádvár. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy S. Budapest–Miskolc 2009.
- PAJER 1983 = Pajer J.: *Pocátky novoveké keramiky ve Straznici*. Straznice 1983.
- PALÁDI-KOVÁCS 1969 = Paládi-Kovács A.: Népi mondák és hiedelmek Szádvárról. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 8 (1969), 51–55.
- PETTKÓ 1911 = Pettkó B.: A füzéri vár és az uradalom története. In: *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklástörténete* I. Budapest 1911.
- RADVÁNYI 2013 = Radványi D.: Fayencekachelöfen der Habaner, Ofenkacheln und ihre Rekonstruktionen in der Sammlung des Kunstgewerbemuseums zu Budapest. Habán fajanszkályhák, kályhacsempék, kályharekonstrukciók az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. In: *Ars Decorativa* 29. Szerk.: Prékopa Á. Budapest 2013, 57–70.
- RADVÁNYI 2018 = Radványi D.: Terülömustrás habán kályhacsempe. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Budapest 2018, 107.
- RINGER 2014 = Ringer I.: Uradalmi és mezővárosi műhelyek a 17. századi Sárospatakon. Doktori disszertáció. Budapest 2014.
- ROMÁN 1955 = Román J.: *Sárospataki kerámia*. [Magyar Népművészet XXI.] Budapest 1955.
- ROMÁN 1959 = Román J.: *A habánok Sárospatakon*. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 17.] Sárospatak 1959.

- ROMÁN 1965 = Román J.: Zemplén megye XVI-XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. In: *Történelmi Évkönyv* I. Szerk.: Deák G. Miskolc 1965, 9–92.
- ROTH HEEGE 2012 = Roth Heege, E.: *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*. [Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archhäologie des Mittelalters 39] Basel 2012.
- SABJÁN 2008 = Sabján T.: *Nép cserépkályhák*. Budapest 2008.
- SZABÓ 1938 = Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. [A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 3.] Budapest 1938.
- S. CSEREY 1968 = S. Cserey É.: Svájci kályhacsempék a XVI–XVIII. századból. *Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve* 11 (1968) 59–72.
- SZENTPÉTERY 1961 = Szentpétery I.: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 2–3. füzet. 1272–1290*. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok 9.] Budapest 1961.
- SZIKLAY–BOROVSKY 1896 = Sziklay J.–Borovszky S.: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. In: *Magyarország vármegyéi és városai* I. Budapest 1896.
- SZILÁGYI 1870 = Szilágyi S.: *Alvinczi Péter Okmánytára*. [Monumenta Hungariae Historica 1, Diplomataria 14.] Pest 1870.
- SIMON 2000 = Simon Z.: *A füzéri vár a 16-17.században*. Miskolc 2000.
- TOMKA 2007 = Tomka G.: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásaiból. *Archaeológiai Értesítő* 132 (2007), 241–266.
- TOMKA 2009 = Tomka G.: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2009), 359–383.
- TOMKA 2011a = Tomka G.: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából III. Erények, hősök, emberevők. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei Gy.–Kovács Gy.–Domokos Gy.–Miklós Zs.–Mordovin M. Budapest 2011, 277–296.

TOMKA 2011b = Tomka G.: Kétfejű sast ábrázoló kályhacsempék a szendrői felsővárból. In: *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata*. Szerk.: Tóth E.–Vida I. [Régészeti Füzetek Új Sorozat 4.] Budapest 2011, 585–597.

VÉGH 1977 = Végh O.: *Kalotaszegi fazekasság*. Bukarest 1977.

VÉGH 2018 = Végh A.: Előszó. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Budapest 2018, 13.

VOIT 1954 = Voit P.: Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1954), 113–130.

VIZI 2011 = Vizi M.: Kályhák a szigligeti várban. A keleti-középső háromosztatú ház kályhacsempéi. *A Veszprém Megyei Múzeum Évkönyve* 26 (2011), 81–101.

VIZI 2014 = Vizi M.: A középkori kályhásság Decs-Ete mezővárosában. In: *Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrája köréből I.* Szerk.: Bátai A.–Csoma Zs. Budapest 2014, 143–169.

VIZI 2018 = Vizi M.: Kályhacsempe ún. tapétamintával. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék Magyarországon, 14–16. század. Kiállítási katalógus*. Budapest 2018, 104–107.

WARTHA 1892 = Wartha V.: *Az agyagipar technológiája*. Budapest 1892.

Webirodalom

<https://www.szadvar.hu/> (az utolsó megtekintés ideje: 2022. 04. 06.)

SIMON 2015 = Simon Z.: Regéc. *Várjáró Magazin* 15 (2015).

(<https://www.szadvar.hu/2015/02/varjaro-magazin-15-szam/>, a megtekintés ideje: 2022. 04. 15.)